

ФОРМУВАННЯ МІЖСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН КУРСАНТІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВИЩОГО ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Уточнено суть понять “міжособистісні відносини курсантів”, “освітнє середовище вищого військового навчального закладу”. Показано вплив соціально-контактної складової освітнього середовища вищого військового навчального закладу на формування позитивних міжособистісних відносин курсантів.

Ключові слова: вищий військовий навчальний заклад, освітнє середовище, курсант, міжособистісні відносини.

Загально визнаним є факт, що професія військового інженера належить до розряду “людина – техніка”, адже виконання його професійних обов’язків передбачає досконале знання бойової техніки, зразків озброєння, технічних систем. Проте можна стверджувати, що діяльність офіцера, яку б посаду він не обіймав, навіть первинну, може бути віднесена до категорії “людина – людина”, бо тісно пов’язана з роботою з особовим складом, його навчанням і вихованням, спілкуванням, міжособистісною взаємодією. Виконання будь-яких службових завдань передбачає обов’язкову інтеграцію узгоджених дій військовослужбовців.

Для успішної взаємодії з військовим колективом офіцеру необхідно володіти набором специфічних знань, комунікаційних умінь, які б забезпечували ефективні відносини з іншими людьми, організацію їх сумісної діяльності. Тому проблема формування *міжособистісних відносин курсантів* у процесі навчання у вищих військових навчальних закладах виявляється, на наш погляд, актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що питання розвитку міжособистісних відносин курсантів посідають значне місце у проблематиці створення позитивного морально-психологічного клімату в курсантському колективі (В. Пеньков), з’ясування психологічних засад культури міжособистісних відносин курсантів (Г. Топольницька), прискорення адаптації курсантів до умов вищого військового навчального закладу (А. Капля), запобігання нестатутним відносинам у курсантському підрозділі (С. Галушкін, А. Маклаков). У ракурсі покращення міжособистісних відносин курсантів науковці приділяють значну увагу вивченню можливостей позанавчальної діяльності, зокрема гурткової роботи, занять фізичною культурою та спортом (А. Пожидаєв, О. Попович, С. Романчук). В. Афанасенко, С. Залкін, В. Ноздрін, Г. Попова розглядають схеми міжособистісних відносин у контексті визначення технології контактів та специфіки комунікативних процесів у специфічному армійському середовищі. Проте в теорії та практиці військово-професійної освіти бракує досліджень, присвячених вивченню освітнього середовища вищого військового навчального закладу як засобу формування міжособистісних відносин курсантів.

Мета статті полягає в з'ясуванні можливостей освітнього середовища вищого військового навчального закладу як засобу формування міжособистісних відносин курсантів.

Психологи стверджують, що *міжособистісні відносини* – це сукупність об'єктивних зв'язків та взаємодій між особами, які належать до певної групи; спілкування, пов'язане з безпосередніми контактами людей у парах і групах, постійних за складом учасників (може бути й опосередкованим). Відносини у будь-якому колективі утворюються сукупністю установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, через які люди сприймають та оцінюють один одного [5, с. 397]. В актах спілкування та взаємодії конкретна людина виявляє себе як особистість. На відміну від інших видів відносин, які відбуваються з урахуванням певного соціального статусу партнерів спілкування, міжособистісні відносини будуються на основі взаємної привабливості, симпатії або антипатії.

У військовій психології та педагогіці *міжособистісні відносини* визначаються як різноманітні види і форми взаємозв'язку та спілкування особистостей у колективі у процесі їх сумісного життя та діяльності. Військова діяльність має ряд особливостей, що позначаються на міжособистісних відносинах її учасників. Так, у взаємодії військовослужбовців більш рельєфно виявляються відносини *вертикальні (субординація), горизонтальні (координація) та співробітницькі*. Проте координація завжди пов'язана з субординацією, але статутний порядок не виключає встановлення товариських відносин, співробітництва між усіма членами військового підрозділу [2, с. 355]. Як і в будь-якому колективі, у військовому підрозділі завжди існують як формальні, офіційні, статутні, так і неформальні, суто людські, відносини. Формальні відносини військовослужбовців регламентуються положеннями статуту, наказами, настановами, інструкціями та розпорядженнями керівництва, ґрунтуються на принципі єдиноначальності та суворій субординації, визначають нормативну поведінку військовослужбовців. Неформальні відносини неможливо врегулювати адміністративно, вони, як правило, переходять норми статутів і починають мати позастатутний характер. Ці відносини зумовлюються неформальною структурою колективу та можуть відігравати як позитивну, так і негативну роль у згуртованості, організованості, підвищенні бойової готовності та зміцненні дисципліни військового підрозділу.

В умовах військової діяльності, коли офіцер одночасно виконує ролі командира, вихователя, педагога, психолога, інженера, адміністратора, управлінця доцільно в міжособистісному спілкуванні виокремити *імперативну, маніпулятивну, діалогічну й операціональну* форми взаємодії.

Так, *імперативна форма* міжособистісної взаємодії має авторитарний, директивний суб'єкт-об'єктний характер з метою досягнення контролю над поведінкою, установками, думками партнера, примушення його до певних дій, вчинків, прийняття конкретних рішень. Засобами впливу при імперативному спілкуванні є накази, розпорядження, вимоги. Імперативом завжди супроводжуються директивні, повсякденні статутні відносини, а

також екстремальні умови, надзвичайні обставини військово-професійної діяльності.

У *маніпулятивній формі* міжособистісних відносин ініціатор спілкування (суб'єкт) з метою досягнення своїх намірів ставить завдання прихованого впливу на партнера (об'єкта). Маніпуляція передбачає об'єктивне оцінювання можливостей партнера, контроль над його поведінкою та навіть думками. Дозволеними сферами маніпуляції є ділові відносини, поширений маніпулятивний стиль у сфері пропаганди. Психологи попереджують, що людина, яка володіє засобами маніпулятивного впливу в діловій сфері, переносить їх в інші сфери відносин, зокрема особисті. При цьому страждає не тільки об'єкт маніпулювання, який в очах маніпулятора виглядає не цілісною унікальною особистістю, а носієм "потрібних" властивостей і якостей, а й сам маніпулятор, котрий починає й себе сприймати фрагментарно, переходить до стереотипних форм поведінки, спілкується, по суті, сам із собою.

Слід відзначити, що в армійському середовищі з огляду на професійну специфіку, регламентацію умов та обставин навчальної діяльності імператив та маніпуляція є найбільш поширеними формами спілкування, на практиці вони часто об'єднуються. Їх негативний вплив на особистість курсанта компенсується *діалогічним спілкуванням*, яке передбачає рівноправну суб'єкт-суб'єктну взаємодію, що має на меті взаємне пізнання, самопізнання партнерів по спілкуванню, змістом якого виступають певні проблеми та невирішені питання. Діалогічна форма міжособистісних відносин набуває гуманістичного характеру лише із дотриманням таких правил: взаємного психологічного настрою на актуальний стан партнера (принцип "тут і тепер"); безоцінного сприйняття особистості партнера, апріорна установка на довіру до його намірів; сприйняття партнера як рівного, визнання його права на власну думку та рішення; проблематизації спілкування; його персоналізації, без посилянь на авторитети, вираження власних почуттів і бажань. Завдяки цим правилам спілкування досягає глибинного взаєморозуміння, саморозкриття партнерів, створює умови для взаємного особистісного зростання.

Операціональне спілкування, як правило, супроводжує певний технологічний або операційний процес з метою виконання певного графіка, програми або сценарію. Ця форма міжособистісних відносин реалізується як на суб'єкт-суб'єктних, так і суб'єкт-об'єктних засадах. Вплив і комунікація здійснюються через команди, накази, розпорядження, вимоги, доповіді, повідомлення, попередження, актуалізації [1, с. 34–37].

Міжособистісні відносини курсантів будуються у процесі навчання у вищих військових навчальних закладах, об'єктивно виявляються в характері та способах взаємних впливів курсантів і сприймаються кожним курсантом суб'єктивно. Зрозуміло, що, крім спільної діяльності (навчально-пізнавальної та службової), на міжособистісні відносини курсантів впливають їх індивідуально-психологічні особливості: співвідношення темпераментів, інтелекту, характерів, інтересів, поглядів, оцінок, ставлення до себе, партнерів, змісту діяльності.

Вивчення ряду наукових праць [1–4] та досвід викладацької діяльності у вищих військових навчальних закладах свідчать про те, що міжособистісні відносини курсантів формуються поетапно. Так, на першому етапі (проходженні курсу молодого бійця, першому році навчання) реалізуються в основному неформальні відносини між курсантами, засновані на спільних захопленнях, набутих до вступу до військового вишу, сумісному навчанні в ліцеї, школі, земляцтві. На цьому етапі курсантська навчальна група мало чим відрізняється від шкільного класу, а дружба курсантів нагадує відносини однокласників, вона ще не має характеру “залізної спайки”, оспіваної у піснях та художніх творах солдатської дружби, завдяки якій військовик стає сильнішим, та йому не страшно жодні негаразди та загрози.

На наступному етапі (II–III курсах) відносини курсантів розвиваються в контексті спільної навчальної діяльності та виконання службових обов’язків. Міжособистісні відносини курсантів уже набувають певної цілеспрямованості, вмотивованості, цілісності, структурованості, погодженості, організованості та результативності. Як правило, в межах однієї навчальної групи курсанти починають групуватися за рівнем успішності, інтересами, схильностями. Ці мікрогрупи утворюються стихійно, можуть мати як позитивну, так і негативну спрямованість. Позитивно спрямовані мікрогрупи сприятливо впливають на окремих курсантів, задають тон у їх ставленні до навчання та служби, сприяючи загальному успіху колективу, формуванню в курсантів таких рис, як взаємна відповідальність, готовність і здатність прийти на допомогу товаришу. Лідери цих груп, як правило, перевищують решту курсантів за успішністю, здібностями, іншими позитивними якостями, але не демонструють своєї переваги та в усьому допомагають товаришам. Мотивом самоствердження в таких групах є досягнення підвищених результатів у навчальній та військово-професійній діяльності, самоосвіті, спорті.

Можливе утворення мікрогруп також з негативною спрямованістю. В основі їх лежить прагнення окремих курсантів до порушення військової дисципліни, порядку, незадоволення високою вимогливістю командирів, викладачів. У цих групах відсутня психологічна рівність між людьми: лідерство має негативний характер; так звані вожаки займають позицію активного перевершення, тиску, інші курсанти перебувають у підлеглому становищі, нездоровій залежності від лідерів. Слід відзначити, що існування таких мікрогруп є передумовою негативних тенденцій у розвитку військового колективу.

На третьому етапі (IV–V курс) міжособистісні відносини розвиваються на базі усвідомлення та прийняття всім курсантським підрозділом загальних цілей спільної навчально-професійної діяльності. У цей період навчання відбувається своєрідний симбіоз психоемоційної сумісності курсантів та їх навчально-професійних інтересів, завдяки чому в майбутніх офіцерів розвивається відчуття, взаємовиручки, спаяності, готовність і здатність замінити товариша в наряді, на бойовій позиції, перенести будь-які труднощі заради колективного успіху.

Слід відзначити, що, як правило, міжособистісні відносини курсантів позбавлені тих відхилень, що притаманні відносинам солдатів строкової

служби, адже курсанти мають рівний статус (крім сержантів – командирів курсантських підрозділів), однаковий термін служби (крім солдатів понадстрокової служби, контрактників), переважно один і той самий рівень освітньої підготовленості, тому відіграють у колективі однакові ролі. Це знижує ризик позастатутних відносин курсантів, “дідівщини”.

Дослідження типових характеристик міжособистісних відносин курсантів за спеціальною методикою [3, с. 83–84] щодо з’ясування рівня активності курсантів у спілкуванні, наявності звичного кола спілкування, потреби у спілкуванні та його ефективності дало змогу оцінити прийняті в певній навчальній групі *стилі міжособистісного спілкування як способи взаємодії курсанта з товаришами по групі в навчальний і вільний час*:

1) дуже напружена обстановка, яку створюють аморальні мікрогрупи; командири підпорядковуються неформальним лідерам; часто виникають конфлікти, грубі порушення військової дисципліни;

2) напружена моральна обстановка; грубість, образи, зневаження; командири намагаються навести порядок недозволеними методами;

3) серед відносин переважають байдужість, іноді допускаються взаємні образи, грубість; існують взаємні підозри, неприязнь; допомога є рідким явищем; мало співчуття; курсантські командири намагаються запобігти нестатутними відносинам;

4) переважають доброзичливі відносини та товариська взаємодопомога, грубість є винятковим явищем; командири формують колективізм і взаємну виручку;

5) здоровий соціально-психологічний клімат, дружба, спаяність, повне взаєморозуміння між курсантами, високий авторитет командирів.

Дані наукових досліджень [4] свідчать, що розвиток міжособистісних відносин курсантів відбувається нерівномірно. Тривалість визначених етапів, темпи переходу від одного до іншого залежать від об’єктивних умов життєдіяльності курсантського підрозділу, тобто від освітнього середовища вищого військового навчального закладу.

Теоретичні та практичні питання створення і розвитку освітнього середовища вищого військового навчального закладу знайшли своє відображення в наукових працях Н. Генералової (соціально-педагогічне середовище самостійної підготовки курсантів), М. Горліченко (адаптація курсантів до умов освітнього середовища вищого військового навчального закладу), Е. Лусса та В. Ткаченка (гуманізація освітнього середовища), А. Романішин (структура освітнього середовища військового вишу), В. Ягупова (специфічна атрибутика освітнього середовища вищого військового навчального закладу: армійський колектив, військові ритуали, громадська думка).

Узагальнюючи думки науковців, *освітнє середовище* вищого військового навчального закладу охарактеризуємо як *різновид соціального середовища*, в якому виконується функція особистісного та військово-професійного формування майбутнього військового фахівця, процес його адаптації не тільки до навчально-виховного процесу, а й до специфічних умов армійської служби та військово-професійної діяльності.

На основі порівняння умов професійної підготовки цивільних і військових вишів можуть бути виділені такі особливості освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах: суворе додержання принципу єдиної команди і службової субординації під час навчального процесу і поза ним; обов'язкове дотримання загальноствановленого розпорядку доби, що регламентує близько 90% курсантського часу; невелика тривалість особистого часу курсантів, який проводиться, як правило, в розташуванні військової частини; суворі умови життєдіяльності, які можуть діяти як психологічний стресор; соціальна ізоляція, проживання в гуртожитках казарменого типу; проходження курсантами протягом всього періоду навчання військової служби, яка водночас є й практикою застосування професійних знань і вмінь, здобутих у ході навчання; суттєво обмежені можливості гуманізації освітнього процесу; складнощі в демократизації вищої освіти, специфічні норми і правила поведінки, військового етикету, спілкування та діяльності. Ця специфіка накладає високу відповідальність на курсанта, висуває підвищені вимоги до його духовної, психічної та фізичної сфер.

Як правило, у структурі освітнього середовища науковці виділяють такі складники: *просторово-семантичний* (фізико-хімічні, біологічні, гігієнічні, матеріальні умови життя, архітектурно-естетична організація життєвого простору, символічний простір навчального закладу: герб, статут, вимоги, накази, поради, побажання, традиції, ритуали, правила внутрішнього розпорядку, правила суспільної та особистої безпеки, засоби наочності); *змістовно-методичний* (зміст освіти, освітньо-професійні програми, концепції, технології навчання й виховання, форми і методи організації освіти); *соматичний* (внутрішнє середовище як взаємозв'язок психіки людини та її організму) (Є. Клімов, К. Платонов, С. Тарасов, В. Ясвін).

У контексті дослідження в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу виокремимо, насамперед, його *соціально-контактну частину*, адже за А. Макаренком: “*Виховує все: люди, речі, явища, але перш за все люди*”. До соціально-контактної частини освітнього середовища слід віднести: 1) суб'єктів освітнього процесу у вищих військових навчальних закладах; 2) соціальне походження, відповідну культуру, особистий приклад, досвід, спосіб життя, стиль діяльності, поведінку, *відносини* учасників освітнього процесу; 3) устрій навчальної групи (наявність лідерів, відстаючих, які виділилися за тих чи інших обставин) та інших колективів, з якими *контактує курсант*, реальне місце курсанта у структурі своєї групи, залучення його до інших груп, рівень захищеності від різноманітних посягань у колективі; 4) *комунікаційну сферу*, особливості управлінської культури військового вишу.

Зрозуміло, що формування й розвиток міжособистісних відносин курсантів відбувається у взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу: представників командування, науково-педагогічних працівників, що обіймають відповідні посади в навчальних і наукових відділах, кафедрах, командирів курсантських підрозділів і офіцерів-вихователів, прапорщиків, сержантів, солдат, курсантів. Провідна роль у визначенні способів взаємодії курсантів з освітнім середови-

щем належить педагогові, бо саме педагог виступає: 1) посередником між освітнім середовищем та іншими суб'єктами педагогічного процесу; 2) "третейським суддею" у взаємодії курсанта й офіцера-вихователя у складних педагогічних ситуаціях"; 3) помічником у встановленні комунікацій суб'єктів педагогічного процесу. Важливо, щоб в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу педагогові були надані можливості для прояву своєї індивідуальності, творчої індивідуальної роботи з курсантами без дріб'язкового контролю; педагог міг виступати персоніфікованою, вільною особистістю, бо тільки "особистість може виховати особистість".

Свобода навчання, глибока самостійна розумова праця курсантів створюють умови для співробітництва, взаємодії учасників педагогічного процесу, заснованій на глибинному міжособистісному розумінні. Для налагодження культури відносин у військовому середовищі необхідно підвищення загальнокультурного рівня особистості та нагромадження досвіду культурної взаємодії. Освітнє середовище у вищих військових навчальних закладах має стимулювати формування в майбутніх офіцерів відчуття відповідальності, співпереживання, здатності разом долати труднощі. Зазначені якості багато в чому визначаються рівнем сформованості в курсантів *міжособистісної компетенції*, яка в контексті дослідження розуміється як система внутрішніх особистісних ресурсів курсантів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії в певних ситуаціях міжособистісної взаємодії. Міжособистісна компетенція є інтегративним особистісним утворенням курсанта, що об'єднує його установку на соціальну інтеракцію та кооперацію, спроможність щодо самооцінки й критичного оцінювання ситуації, готовність до соціальної взаємодії, вміння працювати в команді, розуміння та додержання етичних норм поведінки, формування сприятливого морально-психологічного клімату під час здійснення спільної діяльності у військовому колективі; виконання принципів військового міжнародного співробітництва; креативність, здатність до системного оцінювання соціально-політичних, економічних і психолого-педагогічних проблем; наполегливість у досягненні активної життєвої та громадянської позиції, підвищення політичної та юридичної культури. Оволодіння міжособистісною компетенцією уможливорює набуття майбутніми офіцерами соціального досвіду, навичок життя і практичної діяльності в освітньому просторі вищого військового навчального закладу, який виступає для курсантів тим середовищем, у якому вони вчаться вирішувати свої особисті проблеми та найбільш ефективно взаємодіяти із соціумом.

Формування й розвиток міжособистісної компетенції курсантів відбувається через трансляцію, засвоєння і відтворення знань, умінь, навичок ефективної міжособистісної взаємодії, загальнолюдських і локальних військових цінностей, норм, традицій, поведінкових моделей зі збереженням їх гуманізації. Організація виховного впливу відбувається шляхом використання спеціальних методик і технологій, зокрема проведення лекційних, семінарських, практичних занять, тренінгів із формування комунікативних навичок курсантів, відчуття єдності, відкритості та довіри в колективі. Ме-

тодичне забезпечення таких занять становлять сценарії рольових ігор, групових дискусій, психодрами, невербальної взаємодії, пам'ятки із правилами та порадами з комунікативної педагогіки щодо конструктивного спілкування, ведення позитивного спору, запобігання конфлікту, організації колективу на вирішення поставлених завдань.

Висновки. Тож, незважаючи на переважно регламентований характер взаємодії курсантів як суб'єктів освітнього середовища вищого військового навчального закладу, вони вступають і до міжособистісних відносин, які можуть бути охарактеризовані як процес і результат встановлення та розвитку особистих контактів, зумовлених потребами в суспільній діяльності, сумісним проживанням, проведенням вільного часу. Найзначніший вплив на результат міжособистісного спілкування курсантів має сформована в курсантів міжособистісна компетенція як система їх внутрішніх особистісних ресурсів, необхідних для ефективної позитивної взаємодії в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу.

У подальших розвідках передбачається розглянути такі аспекти освітнього середовища у вищому військовому навчальному закладі, як особливості соціально-психологічного клімату у військовому колективі, що є результатом спільної діяльності учасників освітнього процесу, їх міжособистісної взаємодії.

Список використаної літератури

1. Афанасенко В.С. Військово-професійне спілкування : навч. посіб. / В.С. Афанасенко, С.В. Залкін, В.Т. Ноздрін та ін. – Х. : ХВУ, 2002. – 391 с.
2. Военная педагогика : учебник для вузов / под ред. О.Ю. Ефремова. – СПб. : Питер, 2008. – 640 с.
3. Подоляк Я.В. Практические вопросы военной психологии / Я.В. Подоляк. – М. : Воениздат, 1987. – 151 с.
4. Психология и педагогика. Военная психология : учебник для вузов / под ред. А.Г. Маклакова. – СПб. : Питер, 2005. – 464 с.
5. Психолого-педагогический словарь / сост. Е.С. Рапацевич. – Минск : Современное слово, 2006. – 928 с.

Марченко А.Г. Формирование межличностных отношений курсантов в образовательной среде высшего военного учебного заведения

Уточнена суть понять "межличностные отношения курсантов", "образовательная среда высшего военного учебного заведения". Показано влияние социально-контактной составляющей образовательной среды высшего военного учебного заведения на формирование позитивных межличностных отношений курсантов.

Ключевые слова: высшее военное учебное заведение, образовательная среда, курсант, межличностные отношения.

Marchenko A. The formation of interpersonal relationships of students in the educational environment of higher military educational institution

Clarified the essence of the concepts of "interpersonal relationships cadets", "educational environment of a higher military educational institution". The influence of socio-contact component of the educational environment of a higher military educational institution on the formation of positive interpersonal relationships cadets.

Key words: higher military educational institution, the educational environment, cadet, interpersonal relations.